

Περιεχόμενα

Αφιέρωση 11

Μετα-Ιστορία 13

Πρώτες Κριτικές-Σχόλια

1

Πλαίσια 25

Θραύσματα και Περιθώρια

Η Πολιτική του Πόνου

Αναχωρήσεις

Ευσυνείδητη Εθνογράφος

Διαχρονικός Θάνατος

Χάρτες

2

**Κοινωνική Ιστορία και
Κοινωνική Οργάνωση** 49

Οικολογία και Τοπογραφία

Μοντέλο Εγκατάστασης

Το Χωριό

Κοινωνική Οργάνωση

Συμμαχία

Ο Πολεμικός Πύργος

Κοινωνική Διαστρωμάτωση

Η Οικονομία και η Κατανομή
της Εργασίας

3

Προμηνύματα 93

Πολλαπλές Είσοδοι

Το Νεκροπούλι

Πρόφαση

Όνειρα

Χαμηλόφωνη Εκφορά

Κώδικες Ονείρων

Η Οικονομία των Ονείρων

4

Το Σκούξιμο 117

Θάνατος, Γέννηση και το Έξω

Μεγαλόφωνη Εκφορά

Ο Σιωπηλός και Γυμνός

Θάνατος

Ο Καλός Θάνατος

5

Η Φανέρωση 141

Στον Δρόμο

Από την Κατατμημένη

Συγγένεια στην

Κοινή Ουσία

Κέντρο και Περιφέρειες

6

Η Ηθική**της Αντιφώνησης 163**

Κατηγορίες Παράστασης

και Πόνου

Εθιμικό Δίκαιο:

Το Γυναικείο Σώμα

Ενόρκων

Απομνημόνευση

Η Πολυφωνία και οι Τάξεις

του Λόγου

Ενσωματώσεις ή

Περί Διπλής Τελετής

Η Αντίστιξη

Η Αναπνοή

Ήχος και Βία

Αλήθεια και Πόνος

Αλήθεια, Πόνος

και Εθνογραφία

Ιστορικό Πλαίσιο

7

Υφαίνοντας**τη Σύγκρουση 199**

Ανδρικό Συμβούλιο /

Γυναικείος Θρήνος

Η Ιστορία της Καλλιόπης

Στα Ίχνη της Βαγγελιώς

8

Γυναίκες και Ιερείς,**Φωνή και Κείμενο 237**

Κλάμα εναντίον Κηδείας

Ιστορικό Πλαίσιο

Πομπή και Ταφή

9

Το Δεύτερο Σώμα και**η Ποιητική της Εργασίας 261**

Ο Hertz και το Νέο Σώμα

Η Διπλή Ταφή

Το Πρώτο Αντίκρισμα ή

Η Συνάντηση των Ματιών

Το Δεύτερο Σώμα και

η Ανάγνωσή του

Ο Άλλος Κόσμος

Θάνατος, Εκταφή και

Γυναικεία Εργασία

10

Το Ορατό Αόρατο:**Ιστορία, Δι-αίσθηση****και ο Εαυτός 305**

Η Αρχαιολογία του Αισθήματος

Σκιές

Κυνικοί και Άλλοι

Κοσμολογική Κατασκευή

Χρόνος Ονείρου, Χρόνος

Εργασίας και Ισχύς

Επιτόπια Όνειρα

11

Εσχατολογία 339

Σκιές

Φωτογραφικό Δοκίμιο 341

Σημειώσεις 381

Βιβλιογραφία 389

Μετα-Ιστορία

Η *Τελευταία Λέξη* είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης εθνογραφικής έρευνας και μαθητείας στην κουλτούρα της Μάνης, που συνειδητά ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980 και ολοκληρώθηκε με τη συγγραφή της το 1990 στη Νέα Υόρκη. Εκδόθηκε το 1991, με τον τίτλο *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*, από τον κορυφαίο τότε στον διεθνή χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών εκδοτικό οίκο The University of Chicago Press και αποτέλεσε την πρώτη ελληνική εθνογραφία που πέρασε το κατώφλι του. Το 1992 τιμήθηκε με διάκριση Victor Turner for ethnographic writing.

Το βιβλίο έφερνε στο φως την αντιφωνική υποδομή της θρηνωδίας και, αντίθετα από την επικρατούσα προσέγγιση της αντιφώνησης ως λογοτεχνικής, αισθητικής και δραματουργικής επινόησης, ανέλυε την αντιφώνηση ως κοινωνική δομή για την παραγωγή δικαίου λόγου. Με αυτό τον τρόπο η ελληνική θρηνωδία και τελετουργία του θανάτου αποκάλυπτε για πρώτη φορά τις «νομικές» λειτουργίες της ως συστατικά μέρη μιας παράδοσης εθιμικού δικαίου και τον βαθμό στον οποίο η αντιφώνηση ήταν θεμελιακή σε ένα ολόκληρο πολιτισμικό σύστημα μαρτυρίας και κοινωνικής επιβεβαίωσης.

Ήταν μία από τις λίγες εθνογραφίες που πραγματεύονταν τη γλωσσική, διαπροσωπική επικοινωνία και την παραστασιακή κατασκευή της αλήθειας σε μια συγκεκριμένη κοινωνία —θέμα κεντρικό στην ανθρωπολογία του δικαίου, την κοινωνική γλωσσολογία και την ιστορική φιλολογία.

Η αρχαιολογική και ετυμολογική ανάλυση της έννοιας της αντιφώνησης στη μανιάτικη κοινωνία διευκόλυνε μια διαχρονική και συγκριτική

ανάλυση με τον θεσμό της αντιφώνησης στην αρχαία Ελλάδα. Συνεπώς, έγιναν σημαντικές ιστορικές συνδέσεις μεταξύ της μανιάτικης θρηνωδίας και του αρχαίου ελληνικού θεάτρου και των «νομικών» θεσμών που βασίζονταν σε κανόνες μαρτυρίας για την κατασκευή της αλήθειας. Αυτή η διαχρονική προσέγγιση, που καταδεικνύει μακρές δομικές συνέχειες όσο και ασυνέχειες μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας, ήταν ένα βήμα εμπρός από την επικρατούσα συγχρονική έμφαση στην τότε ανθρωπολογία της Ελλάδας.

Η προσέγγιση αυτή ωστόσο δεν βασίστηκε σε έρευνα αρχειακού υλικού και μόνον. Η ανάλυση της υλικής, ηχητικής και οπτικής κουλτούρας, της ρητορικής του πόνου, της έμφυλης ταυτότητας και της προφορικής ιστορίας έδωσε μια κριτική περιγραφή των ζωντανών πρακτικών της καθημερινής ζωής της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Η φύση και η μεθοδολογία της επιστήμης της ανθρωπολογίας προϋποθέτουν μακρόχρονη επιτόπια έρευνα οργανωμένη σε εξελικτικά στάδια, κατά τα οποία η αντίληψη του ερευνητικού πεδίου αλλάζει και καταλήγουμε, ως εκ τούτου, σε νέες θεωρίες και μεθοδολογίες, σε νέα δεδομένα και σε νέες ερμηνείες παλιών δεδομένων. Η χρήση πολλαπλών μεθοδολογιών στο βιβλίο αυτό, όπως συμμετοχική παρατήρηση των τελετουργιών, των εργασιακών πρακτικών και δομών της καθημερινής ζωής, ανάλυση παραστασιακής επιτέλεσης, προφορική ιστορία, χωρική ανάλυση και ανάλυση υλικής, ηχητικής και οπτικής κουλτούρας, διευκόλυνε την εκ νέου ανάγνωση της μανιάτικης κοινωνικής ιστορίας, φέρνοντας στο φως μια αρχαιολογία μακρών παραδόσεων αντίστασης στο κράτος, στην αγοραστική οικονομία και στις μητροπόλεις. Η συνάρθρωση των παραδόσεων προφορικής ιστορίας και μνήμης, όπως εμπεριέχονται στην προφορική ποίηση και το αυτοσχέδιο μοιρολόι, και των συμβολικών αναγνώσεων του υλικού πολιτισμού παρείχε μια «συγκριτική βάση δεδομένων» όπου η Μάνη συνυπάρχει, μαζί με άλλες περιφέρειες, ως παγκόσμια μετα-αποικιακή πολιτισμική περιφέρεια.

Στη σύγχρονη ανθρωπολογία αυτές οι περιφέρειες ήταν οι κοινωνικο-ιστορικοί τόποι που προσωποποιούσαν τα πλέον ενδιαφέροντα και προκλητικά προβλήματα και θέματα για την ανθρωπολογική θεωρία —το πώς, για

παράδειγμα, προσύγχρονοι πολιτισμικοί σχηματισμοί διαμεσολαβούν την επανατοποθέτησή τους στα σύγχρονα οικονομικά και πολιτικά συστήματα.

Με αυτό τον τρόπο, *Η Τελευταία Λέξη* μετακίνησε την Ελλάδα στο κέντρο των ανθρωπολογικών συζητήσεων για θέματα όπως πολιτισμική αντίσταση, πολιτική και κοινωνική ισχύς, μετα-αποικιακές ταυτότητες, σχέσεις μεταξύ συμβολικών συστημάτων και οικονομικών θεσμών, ανθρωπολογία του σώματος και της αντίληψης, σχέση μεταξύ εθνογραφίας και λογοτεχνίας.

Η σύνδεση της αισθητικής θεωρίας, των θεατρικών σπουδών και της ανθρωπολογίας της τελετουργίας και των μέσων ενημέρωσης, που πραγματοποιεί η συγκεκριμένη εθνογραφία, ευθύνεται τόσο για το ενδιαφέρον που παρουσίαζε από αρχής το βιβλίο για τις θεατρικές σπουδές (performance studies) όσο και για το μετέπειτα δικό μου ενδιαφέρον για τη *θεατροκρατία*.

Για τους παραπάνω λόγους, η πολλά υποσχόμενη τότε εθνογραφική αυτή έρευνα για την τελετουργία του θανάτου και το αυτοσχέδιο μοιρολόι έτυχε της γενναιόδωρης υποστήριξης διακεκριμένων χρηματοδοτικών φορέων πανεπιστημιακής έρευνας, όπως οι Woodrow Wilson National Fellowship Foundation και Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research. Η εύστοχη ποιοτική αξιολόγηση του εγχειρήματος από μέρους τους δικαιώθηκε εκ του αποτελέσματος, καθώς *Η Τελευταία Λέξη* αποτέλεσε σημείο αναφοράς και διδάσκεται έως σήμερα σε πλείστα πανεπιστήμια του εξωτερικού και σε ποικίλα γνωστικά αντικείμενα στις ανθρωπιστικές επιστήμες και πολιτισμικές σπουδές, όπως ανθρωπολογία, επικοινωνία, θεατρολογία, αρχαιολογία, κοινωνική ιστορία, κινηματογραφικές σπουδές, εθνομουσικολογία, συγκριτική λογοτεχνία, λαογραφία, γυναικείες σπουδές και ελληνικές σπουδές.

Το 1993 ο εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη ανέλαβε την έκδοση του βιβλίου στην Ελλάδα, το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1994.

Η μεταφορά του βιβλίου στην Ελλάδα ήταν στην ουσία «συγγραφή εκ νέου». Αυτό επέβαλαν αφενός το λογοτεχνικό ύφος της γραφής του κειμένου και η μεταφορά του από τον έναν κώδικα στον άλλο, και αφετέρου η διαμόρφωση νέου, ειδικού λεξιλογίου και όρων στα ελληνικά με βάση τα αναλυτικά πλαίσια και μεθοδολογίες της πολιτισμικής ανθρω-

πολογίας και της βρετανικής κοινωνικής ανθρωπολογίας. Ειδικότερα στο θέμα αυτό, της διαπολιτισμικής μετάφρασης, αναφέρομαι αναλυτικά στη μεταγενέστερη μελέτη «Επιτελώντας Διαπολιτισμική Μετάφραση» (βλ. Seremetakis, 2016· Σερεμετάκη, 2017).

Η ελληνική έκδοση του βιβλίου υιοθετήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας για διάθεση στις βιβλιοθήκες το 1999. Το 2000 τιμήθηκε με πλακέτα από τον Δήμο Οιτύλου Μάνης-Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας σε δημόσια εκδήλωση, όπου κλήθηκα επίσης να εκφωνήσω τον πανηγυρικό λόγο για την ετήσια επετειακή εκδήλωση της Μάχης του Δυρού, γνωστής στη Λακωνία ως της μάχης των γυναικών —διπλή τιμή, καθώς αποτελούσε την πρώτη πρόσκληση σε γυναίκα για εκφώνηση δημόσιου λόγου στη Μάνη, στον εορτασμό της τοπικής ιστορίας της.

Οι θεωρητικές και μεθοδολογικές επιρροές του βιβλίου αυτού, από το 1992 έως σήμερα, αποτυπώνονται στις χιλιάδες μνείες που έλαβε και λαμβάνει. Μερικά σχόλια από την αρχική υποδοχή του βιβλίου, όπως αρχειοθετήθηκαν από τους προαναφερόμενους εκδοτικούς οίκους, καταγράφονται παρακάτω. Πληρέστερη όμως ανάλυση των θεωρητικών και μεθοδολογικών καινοτομιών που επέφερε και επιφέρει *Η Τελευταία Λέξη* στον χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών και πέρα, καθώς και το διανοητικό κλίμα της εποχής μέσα από το οποίο αναδύθηκε παρουσιάζονται στο πρόσφατο βιβλίο μου *(Ανα)Γνωρίζοντας το Καθημερινό* (εκδόσεις Πεδίο), μια διαλογική ανθρωπολογία, σε θεωρία και πράξη, στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη πολιτισμική πραγματικότητα.

Η επιτυχημένη μακρά πορεία της εθνογραφίας *Η Τελευταία Λέξη* επισφραγίζεται σήμερα και διαιωνίζεται με την παρούσα επικαιροποιημένη έκδοσή της από τον εκδοτικό οίκο Πεδίο

Αθήνα, 2017

